

Nadir İSMAYILOV
dosent, "Bibliografiyaşünaslıq" kafedrasının müdiri

XII ƏSRDƏN XIX ƏSRİN ORTALARINA QƏDƏR AZƏRBAYCANDA KİTABXANA-BİBLİOQRAFIYA RESURSLARININ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan, kitabxana-bibliografiya resursları, orta əsrlər, inkişaf mərhələləri.

Ключевое слова: Азербайджан, библиотечно-библиографических ресурсов, средневековой, этапы развития.

Keywords: Azerbaijan, library-bibliography resources, middle ages, development stages.

Məqalə Azərbaycanda XII əsrdən XIX əsrə kimi bibliografik resursların inkişaf mərhələsinə həsr olunur. Bu dövrün kitabxana bibliografiya resurslarının strukturu burada izah olunmuşdur.

Azərbaycanda kitabxana-informasiya mədəniyyətinin inkişafında orta əsrlər mühüm yer tutur. Bu dövrün informasiya mühitinin tədqiq edilib öyrənilməsi çox böyük elmi- nəzəri əhəmiyyət kəsb edir.

XII-XV əsrlərdə hökmdarların saraylarında zəngin kitabxanalar yaradılırdı. Bundan əlavə ayrı-ayrı imkanlı şəxslər «müdrüklükəvləri», «şəfa evləri» adlanan məktəb, mədrəsələr yaradırdılar ki, onlarda da zəngin kitabxana resursları toplanırdı. Ali ruhani məktəblərin və ali ruhanilərin də özlərinin şəxsi kitabxanaları var idi. Xüsusən, Gəncə, Şirvan, Təbriz öz kitabxanaları ilə böyük şöhrət qazanmışdılar. Bu barədə Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkirlərinin əsərlərində və başqa tarixi mənbələrdə kifayət qədər məlumat vardır. Məsələn, Şamaxı şəhərində yaşayan və Şirvanşah II Mənuçöhrün sarayında xidmət edən Azərbaycanın böyük şairi Xaqani Şirvani (1120-1199) «Təhfətül-İraqeyn» («İki İraqın təhəvəsi») əsərində öz uşaqlığını yadına salaraq, əmisi Kafiyəddin Ömər ibn Osmanı təhsilli bir insan kimi qələmə verir və ona necə tərbiyə verdiyini belə yazır:

Gördü ki, bələdəm hər nişanəyə,
Apardı bir böyük kitabxanəyə,
Gördükdə olmuşam doğrudan heyran,
Oxutdu əvvəlcə «Xələqə insan».
Bunlarla bərabər qoydu bir sabah
Qarşıma gözəl bir kitabı-islah.
Əmr etdi oxuyum mən onu təkrar,
Ta gözüüm önündə açılıns əsrar.

Bu kitabxana çox ehtimal ki, XII əsrdə Şamaxıdaböyük mütəfəkkir və həkim tərəfindən əsas qoyulmuş «Tibb Akademiyası» kitabxanasıdır və tarixi mənbələrə görə burada təbabət və təbiətşünaslıq sahələri üzrə 70 mindən çox əlyazma saxlanılırdı.

Xaqaninin bədii sətirlərində Şamaxıda böyük kitabxana olduğu xatırlanır. İlk dəfə, «kitabxana» sözünün işlədilməsi də mühüm faktdır. Fikrimizcə, kitabxana termini, müasir söz birləşməsi kimi, ilk dəfə Azərbaycan ədəbiyyatında Xaqaninin adını çəkdiyimiz poemasında işlənmişdir. Onun tərkibi kitab (ərəb dilində) və xanə (fars dilində) sözlərindən ibarətdir. Bu termin «ə»nin əvəzinə «a» işlətməklə hazırda işlədilməkdədir. Bununla belə, VII-XII əsrlərdə tarixi mənbələrdə əsasən ərəb termini «Dar-al-kütub», yəni «Dar»-böyük ev, aləm, «al-kütub» isə kitab deməkdir.

XII əsrdə «Dar-al-kütub» terminin «Kitabxana» termini ilə əvəz edilməsi bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatına fars dilinin təsirinin güclənməsi ilə izah olunur.

«Kitab» termini istifadəsinə və mənasına görə universaldır. Ərəb dilində kitab təkcə hər hansı bir formatlı, həcmli və təyinatlı kitablar deyil, həm də hər hansı yazılı mətn – məktub, qeyd, hər hansı sənəd kitab adlanır. Kitab sözü böyük miqdarda ərəb dilindəki əsərlərin sərlovhəsinə daxildir və sərlovhədə əvvəl (əl-Kitab) birinci yerdə dayanır.

XII əsrdə Azərbaycanda, xüsusən Gəncə və Bərdədə çoxlu kitab saxlanılan yerlərin olması haqqında məlumatlara Gəncədə doğulmuş və demək olar ki, ömrünün axırına kimi oradan çıxmıyaraq, yaşamış Nizami Gəncəvinin əsərlərində rast gəlirik.

«Xosrov və Şirin» poemasının müqəddiməsində şair yazır ki, məhəbbət haqqında bu gözəl tarixi əhvalatı Bərdədə tapdığı müəllifi məlum olmayan əlyazmadan öyrənmişdir.

Nizaminin yaradıcılıq üslubu ilə bağlı çox vacib şərtləri qeyd etmək lazımdır. İş ondadır ki, Nizaminin bütün poemaları onun nə səbəbdən bu poemanı yazmağı barədə hekayətdən başlayır. Hər poemanın əvvəlində şair, müasir dillə ifadə edərək, məsələnin tarixi mənbələrini göstərir, poema üzərində nə qədər və necə işləməsi haqqında danışır. Məhz, adətən poemadan əvvəl gələn və bir qayda olaraq «bu kitabın tərtib olunmasının səbəbi haqqında», yaxud «bu kitabın yazılmasının səbəbi haqqında» adlanan bölmələr Azərbaycanda da iri kitabxanaların olduğu barədə məlumatlar verir.

Məsələn, «Yeddi Gözəl» poemasında oxuyuruq:

Dünyada nə qədər kitab var belə,
Çalışıb, əlləşib, gətirdim ələ,
Ərəbcə, dəricə yeri düşərkən,
Buxari, Təbrəri əsərlərindən.
Oxudum, oxudum, sonra da vardım,

Hərgizli xəznədən bir dürr çıxardım.
Əliməyetişən hər bir varaqdan
Nüsxələr bağladım mən zaman zaman.
Ondaki, fikrimi saldım səhmana,
Dedimki, qoy onu düzüm dastana.
Oxuyan bəyənişib afərin desin,
Ariflər, alimlər mənə gülməsin. [5,s.28]

Əgər belə məlum olursa ki, Nizami bütün həyatı boyu Gəncəni tərk etməyib, onda qətiyyətlə demək olar ki, Gəncə və Bərdə Azərbaycanın böyük kitabxanaları olan mədəni mərkəzləri olmuşlar və hətta, Gəncədə müxtəlif dillərdə, müxtəlif ölkələrin ədəbiyyatını əldə etmək olardı. Deməli, coğrafi baxımdan bəhs edilən bölgə kitabxana resurslarının zənginliyi ilə xüsusi fərqlənirdi. Bu barədə Nizaminin axırını «İsgəndərnamə» poemasında da danışılır. Poemanın giriş hissəsində Nizami qeyd edir ki, o, avropa, pəhləvi, ərəb və başqa dillərdə çoxlu tarixi əsərlər oxumuş, lakin onlarda kifayət qədər tam şəkildə Makedoniyalı İsgəndər haqqında məlumat tapa bilməmiş və «bu əsərlərdən zərrə-zərrə toplayaraq, onları öz şeirləri ilə bəzəmişdir». [6-s. 53]

Nizami, Xaqani və Azərbaycanda XII əsrdə, xüsusən Gəncə şəhərində yaşayan digər mütəfəkkirlər öz dərin biliklərini hərtərəfli təhsil sayəsində qazanmışlar ki, bu da haqqında danışdığımız dövrdə, Gəncədə zəngin kitab sərəvəti olmadan mümkün deyildi.

Bu dövrdə Gəncə həm də yüksək kitab ticrəti sahəsində də şöhrət qazanmışdı.

Gəncədə kitabların üzünü köçürən və onları başqa qonşu ölkələrə göndərməklə məşğul olan böyük xəttatlar və rəssamlar ordusunun çalışdığı kitab istehsalı ilə məşğul olan iri emalatxanalar fəaliyyət göstərirdilər. Bunlar haqqında qiymətli materialları Nizaminin öz əsərində tapırıq, hansı ki, yeri gəlmişkən, bu sahədə çalışanların vicdansızlıqlarından şikayət edir.

Xüsusən, o, özünün «İsgəndərnamə» poemasının müqəddiməsində yazır:
Gündüzlər: «Gözümdən utanır» deyər,

Talanı, qarətini qoyar gecəyə.

Ancaq söz qulduruş əfəq sökərkən

Qələmi yontaraq miskin söyüddən

Fikrimi qapırlar, könlüm əmindir,

Buxaraya getsə, o Gəncəninindir. [7-s. 31-32.]

XII əsrin ikinci yarısında, xüsusən Atabəylərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda bir çox şəhərlərdə intensiv surətdə mədrəsə, məscid və kitab saxlamaq üçün xüsusi yerləri olan saraylar tikilirdi.

Mənbələr mədrəsədə dərs deyən, saray kitabxanalarında və başqa kitab saxlayıcılarda işləyən çoxlu sayda Azərbaycanlı alimlərin adını hişf etmişdir. Bunlardan biri, XII əsrdə Gəncədə «Dar-əlkitab» adlı kitabxanaya

başçılıq edən Həddad ibn Asim ibn Bəkran Əbülfərələn Naxçıvani idi. [2-S.47.]

XIII əsr Azərbaycan mədəniyyətini, elmini və fəlsəfəsini haqlı olaraq şərq Renessansına aid edirlər. Öz zamanına görə o, qərb intibahını qabaqlayıb və bu da müvafiq sosial və mədəni şərtlərlə müəyyən edilir.

Şəhərlərin böyüməsi, ticarətin, sənətkarlığın inkişafı, mistik cərəyanların, xüsusən sufizmin yayılması, antik mədəniyyətə və müsəlmanlığa qədərki mədəniyyətə yaranan dərin maraq–bütün bunlar ona gətirib çıxarırdı ki, Azərbaycanda kitab və kitabxana işlə yənəşi inkişaf etsin. Yeni şəraitdə islam təriqətinin mədrəsə və məktəbləri ilə yanaşı xüsusi məktəblərin, universitetlərin, müxtəlif elmi müəssisələrin, xüsusən rəsədxanaların, «şəfa evlərinin» kitabxanaları da meydana gəlir. XIII əsrdə iri şəxsi kitabxanaların mövcudluğu cəmiyyətin ayrı-ayrı təbəqələrinin mədəniyyət və savadlarının yüksək səviyyəsinin göstəricisidir.

XIII əsrdə Azərbaycanda ən böyük və məşhur kitabxana 1261-ci ildə Marağa şəhərində böyük Azərbaycan alimi və mütəfəkkiri, riyaziyyatçısı və astronomu Nəsrəddin Tusinin banisi olduğu rəsədxanada açıldı kitabxana sayılır. Tarixi mənbələr və tikintinin qalıqları sübut edir ki, rəsədxana nəhəng elmi tikililər kompleksi olmuş və burada kitabxana üçün sahəsi 330 kv.m. olan yer ayrılmışdı. [16-s.186.] Bundan əlavə kitabların bir hissəsi kompleksin digər hissələrində saxlanılırdı. Tarixi mənbələrdə bu kitabxanada təqribən 400 min müxtəlif əlyazmaların və sənədlərin olması haqqında səhih məlumatlar var. [18s,21.]

XIII əsrdə Təbriz Azərbaycanın elm, mədəniyyət və təhsil mərkəzinə çevrilir. Bu dövrdə Təbrizdə kitabxanası ilə birlikdə iri Universitet açılır, Sultaniyyə şəhərində isə ixtisaslaşdırılmış böyük elmi kitabxanası olan «şəfa evi» yaradılır. Təsvir olunan dövrdə, daha doğrusu XIII əsrin ikinci yarısında Təbriz şəhərində Azərbaycan tarixinə böyük islahatçı və maarifpərvər kimi daxil olan Qazanxan hökmranlıq edirdi. Məhz, Qazanxanın hakimiyyəti dövründə, Təbrizdə bütün Yaxın və Orta Şərqdən gələn yeni ədəbiyyat hesabına mütəmadi olaraq artan iri saray kitabxanası yaradılır. Kitabxanada kitablardan savayı dövlət sənədləri və sərəncamları, xarici ölkə xadimləri ilə yazışmalar, müqavilələr, aktlar və s. saxlanılırdı. Tarixi mənbələrdə göstərilir ki, bu dövrdə Təbrizdə çoxlu sayda kitabı olan daha iki iri kitabxana olmuşdur. Kitabxanaları xüsusi təyin edilmiş adamlar idarə edirdilər ki, onlar yeni ədəbiyyatın alınmasını, tərcümə və kitabların üzünün köçürülməsini təşkil edirdilər. [12s54-55] Bu dövrdə Təbriz yaxınlığında Qazanxan və onun məsləkdaşı Rəşidəddin tərəfindən qısa müddətdə elmi, mədəni və maarif mərkəzinə çevrilən «Şəhristani-Rəşidəddin» adlı xüsusi şəhərcik salınır. XIII əsrin sonu XIV əsrin əvvəllərində bu şəhərdə 1500 mağaza (dükan), 24 mehmanxana (karvansara), böyük sayda mədrəsə, xəstəxana, müəllimlər evi,

həkimlər evi, tələbələr üçün tikilmiş xüsusi universitet binası və yataqxana, məscid, qocalar və kasıblar üçün evlər, qonaq evi, kağız istehsalı fabrikanı, yaşayış binaları, boyaq sexləri vəs. fəaliyyət göstərirdi. [13-s.121]

Buradaca XIII əsrin sonlarında universitet və ümumxalq əhəmiyyətli böyük universal elmi kitabxana yaradılmışdı. Böyük alim və maarifpərvər olan Qazanxanın böyük vəziri Rəşidəddin kitabxananın yaradılmasında bilavasitə iştirak etmişdir.

Kitabxanada bütün Yaxın və Orta Şərqdən çoxlu əlyazma kitabları toplanmışdı. Kitabxananın işinə görkəmli xəttat-ustalar, rəssamlar, cildçilər cəlb olunurdu. Buradan kitablar dünyanın bir çox ölkələrinə göndərilirdi. Kitabxanada yaradılan rəssamlıq emalatxanası Azərbaycan kitabının minüatürçülərinin böyük bir qrupunun formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Universitet kitabxanasının banisi Rəşidəddin Fəzlullah Azərbaycan səhəri olan Həmədana doğulmuşdu. O. Məşhur həkim və tarixçi idi.

Bugünümüzə qədər gəlib çatan vəsiyyətnaməsində o, onun yaratdığı kitabxananın qorunmasının xüsusilə zəruri olduğunu qeyd edir və bu kitabxananın təşkili işində bəzi dəqiqliklər haqqında məlumat verir. Vəsiyyətnamədən kitabxanada İrandan, Turandan (Türkiyə), Misirdən, Qərbdən, Romadan, Hindistandan əldə edilmiş 60 mindən çox əlyazmasının toplandığı məlumdur. [9-s.62]

Ömrünün axırlarında Rəşidəddin kitabxananın təşkili və saxlanması barədə təlimat tərtib etmişdi. Bundan əlavə kitab şəklində hazırlanmış və qismənsaxlanmış kitabxananın kataloqunda əlyazmaları bu qaydada sistemləşdirilmişdi: Quran, tarix, poeziya, hekayətlər, təmsillər, təbii kitablar, fəlsəfə vəs. [10-s.84]

Kitabxana ahəbelə, yeni ədəbiyyatın ölkənin başqa kitabxanaları arasında bölüşdürmək funksiyasında yerinə yetirirdi. Kitabxanaya daxil olan bir çox qiymətli kitabların üzləri köçürülür və ölkənin Həmədan, Ərdəbil, Təbriz, Bərdə və digər şəhərlərinin kitabxanalarına göndərilirdi. Əlavə etmək lazımdır ki, yazdığı vəsiyyətinə görə Rəşidəddin kitabxanada tikilmiş xüsusi sərdabədə dəfn edilmişdir. O, vəsiyyətində yazırdı: «mənim sərdabəmi sağdan və soldan kitablar əhatə edəcək» [11.s-91]

XIV əsrin sonlarında Azərbaycan Teymurun ordusunun hücumuna məruz qalır. 1386-cı ildə Teymur Təbrizi, Şirvanı, Qarabağı, Dərbəndi işğal edərək, özündən sonra şəhər və kəndləri viran qoyur.

Öz hakimiyyətində Teymur müsəlman ruhanilərə arxalanırdı, əhali arasında isə teymurilərin hakimiyyətinə qarşı nifrət vardı. Bu nifrətin ideya ifadəsi, həm rəsmi dini hakimiyyətə qarşı, həm də onun əlaltıları-ortodoks al islam əhkamlarının vaizləri əleyhinə yönələn hürufizm dini-fəlsəfi cərəyanı idi.

XIV əsrdə hürufizm sufizmin xüsusi bir qolu kimi Yaxın Şərqdə, o cümlədən, Azərbaycanda bütün ictimai-siyasi həyata, mədəniyyət və ədəbiyyata nüfuz edən idealist konsepsiyaya çevrilmişdi.

Hürufilərin nöqtəyi-nəzərlərinə görə Məhəmmədin «Quran» peyğəmbərə görünən allahın surətindən başqa bir şey deyildir. Quranın hərflərini dərk edən və təbiətdən gələn ilahi ağıla sahib olan insan isə ilahi yüksəkliyə ucalır, özü allaha çevrilir. Hürufilərin qızgınlıqla təbliğ etdikləri «Mənam Allah» düsturunu məhz buradan qaynaqlanırdı.

Əgər hürufizmin panteist dini-idealist pərdəsi atılsa, despotikfedaklərekal həyat tərzinin əleyhinə humanizm, insanpərvərlik, tənqidi fəlsəfə hürufizm konsepsiyasının əsas istiqamətləri idi. Hürufizmin bu əlamətləri XIV əsrdə bütünlüklə kitab mədəniyyətində ək solunduğu kimi, o dövrün böyük şairləri və mütəfəkkirləri-Fəzlullah Nəimi, İmadəddin Nəsimi, Əssar Təbrizi, Əvhədi Marağai, Əhməd Bührani və başqalarının yaradıcılığında da özünə yer tapır.

Hürufilər kitab və kitabxanalardan istifadə edərək fəal təbliğat işi aparırdılar. Bu dövrdə, xüsusən XIV əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın Bakı, Həmədan, Qəzvin, Təbriz, Ərdəbil, Şirvan, Bərdə, Gəncə kimi şəhərlərində məktəbləri və kitabxanaları olan Sufi ədəbiyyatının sufi-hürufi mərkəzlərinin əbəkələri yaradılırdı. Sufi ədəbiyyatının ən böyük kitabxanası Bahəddin Şirvani tərəfindən yaradılmışdır və burada 10 mindən çox kitab toplanmışdı [11.s-127]. Onun fondunun əsasını sufilərin və hürufilərin fəlsəfi və poetik əsərləri təşkil edirdi. Bundan əlavə, kitabxanada hürufilər hərəkatının banisi Fəzlullah Nəimin «Ədəbiyyat haqqında kitab»ının yüzdən artıq nüsxəsi saxlanılırdı.

Azərbaycan həyatının mənəvi xüsusiyyətlərindən birdə o dövrdə Azərbaycan dilin inkişafı idi. XIII əsrin axırlarından başlayaraq mütəfəkkirlər ərəb və fars dilləri ilə bərabər Azərbaycan dilində yazırdılar. Fars dilli yazıçıların əsərlərində Azərbaycan dilinin təsiri güclənirki, buda öz növbəsində Azərbaycanın kitab repertuarında özəksini göstərir.

Bu dövrdə eyni zamanda ərəb, fars, Azərbaycan dilində, yaxud tamamilə Azərbaycan dilində yazan müəlliflər meydana gəlir. Onların əsərlərinin əlyazmaları XIV-XV əsrlərdə Azərbaycan kitabxanalarını zənginləşdirirdi. Bizə gəlib çatan Azərbaycan dilindəki belə əlyazmalara Əhməd Qazi Bühranəddinin «Divanı»nı, Nəsiminin qəzəl, qəsidə və rübailərini göstərmək olar. Bunların və ya başqa şairlərin (Xəlili, Həmidi, Kişvəri, Həbib) əlyazmaları XIV-XV əsrlərdə Azərbaycanda hökəmrənlik etmiş Ağqoyunlu və Qaraqoyunluların saray kitabxanalarında saxlanılırdı. Bu dövrdə bir sıra məşhur iri saray kitabxanaları varidi ki, bu kitabxanalara onları yarananın adı verilirdi: Cahanşahın kitabxanası, Uzun Həsənin kitabxanası, Sultan Yaqubun kitabxanası, Sultan Xəlilin kitabxanası. [11,s-127]

Bu kitabxanalarda saxlanılan əlyazmaların əksəriyyətində kitabın bu və ya digər saray kitabxanasına məxsusluğunu sübut edən yazılar vardı. Onların içərisində 30-a yaxın Nəsrəddin Tusinin əsəri, Həsənoğlunun lirik şerləri, Qütbü Xarəzminin türk ədəbiyyatının orijinal abidəsi olan «Xosrov və Şirin» poeması, Əlinin «Yusif əfsanəsi», Nəimi və Nəsiminin fəlsəfi və poetik əsərləri var idi.

Son dərəcə müsbət haldır ki, saray kitabxanaları XVI əsrin lap axırlarına qədər fəaliyyət göstərmiş və inkişaf etmişdir. XVI əsr isə Azərbaycan tarixinə Azərbaycan xalqının və dövlətinin özünə məxsusluğunun və özünü təsdiqinin inkişafı, milli dilin, mədəniyyətin, elmin, kitab və kitabxana işinin çiçəklənməsi dövrü kimi daxil olmuşdur.

Səfəvilər dövlətində elm və mədəniyyət, kitab və kitabxana işi intensiv surətdə inkişaf edirdi. Görkəmli alimlərin – tarixçilərin, filosofların, coğrafiyaşünasların yaşadıkları Təbriz, Bağdad, Ərdəbil, Bakı, Şamaxı, Gəncə şəhərlərində iri kitabxana resursları mövcud olmuşdur.

XVI əsrdə böyük Azərbaycan dövlətinin paytaxtına çevrilən Təbrizdə Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyəti dövründə çoxlu xidmətçiləri olan saray kitabxanası yaradılır. Kitabxanaya 1522-ci ildə şah fərmanı ilə kitabların bədi tərtibatı üzrə bütöv bir məktəb yaratmış görkəmli alim, rəssam və xəttat Kəməliəddin Behzad kələntər (müdür) təyin olunaraq, rəhbərlik edir.[4,s-454]

70 mindən çox əlyazma kitabı toplamış bu kitabxanada antik və müasir müəlliflərin ərəb, fars, türk və azərbaycan dillərində əlyazmaları saxlanılırdı.

1545-ci ildə Təbriz saray kitabxanasında 5 məşhur xəttat, 8 ustad rəssam, 3 müzəhhib, 1 cildçi çalışırdı.

Orta əsr mənbələrində Şah İsmayıl sarayının yaxınlığında xüsusi əlyazmalar kəlliyatına malik olmaları xatırlanır. Bunlardan Xudabəndə Məhərrəm, Əbülfət Mirzə, Şah Səfi, Şah Süleyman, Rüstəmxan, Şah Təhmasib, İbrahim Mirzə, Bəhram Mirzənin kitabxanaları qeyd etmək olar. [1,s-76]

Əlamətdar haldır ki, XVI əsrdən başlayaraq, Azərbaycanda formalaşmış, şəxsi kitabxanalar içərisində ilk dəfə avropa dillərində ədəbiyyata rast gəlinir. Bu barədə alman, fransız, ingilis alimləri və səyyahları məlumatverirlər.

Məsələn, Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində olmuş fransız səyyahı Şarden Şah Süleymanın kitabxanasında olmuş və sonralar bu kitabxanada alman və fransız dilində iki sandıqda 70-dən çox kitabın saxlanması barədə gördüklərini qələmə almışdır.

Orta əsr Azərbaycanının ən iri kitabxanası kimi Şah İsmayıl tərəfindən XVI əsrin əvvəlində babasının xatirəsinə Ərdəbildə tikdirdiyi Şeyx Səfi Məqbərəsindəki kitabxanasını qeyd etmək olar.

Bu kitabxananın İran, Türkiyə, Azərbaycan kitabxanaları arasında birinci yerdə olması heç də onun sayca böyük miqdarda (300 mindən çox) əlyazmaya malik olması deyildi. Burada saxlanılan tayı-bərabəri olmayan

müəllif əlyazmaları, xəttatlığın, illüstrasiyaların şah əsərləri, məzmununa görə nadir əlyazmaları bütün qalan kitabxanaları çox geridə qoyurdu.

Kitabxananın üç yüzillik fəaliyyəti dövründə Şərqi və Qərbi bir çox alimləri və səyyahları onu ziyarət etmiş və kitabxana haqqında öz qiymətli qeydlərini yazmışlar.

1828-ci ildə bu kitabxana A.S.Qriboyedovun fəal iştirakı ilə rus ordusu tərəfindən müsadirə olunur, əvvəlcə Tbilisiyə, oradan Peterburqa göndərilir və İmperator Kitabxanasının, hal-hazırda M.Saltıkov-Şedrin adına Rusiya Milli Kitabxanasının şərqünaslıq fondunun əsasını təşkil edir.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanın kitabxana-bibliografiya resursları əsasən geniş inkişaf etməkdə olan məscidlərin, mədrəsələrin, mollaxanaların və digər tədris-maarif müəssisələrinin kitab saxlayıcılarında toplanırdı.

XVII əsrin ikinci yarısında ölkə hər cür tədris müəssisələrinin sıx şəbəkəsi ilə əhatə olunmuşdu. Məsələn, XVII əsrin 60-cı illərində təkcə Təbrizdə 47 mədrəsə və 40 məktəb fəaliyyət göstərirdi. [1,s.-76] Tədris müəssisələrinin çoxunda kitabxana var idi və burada təkcə dini deyil, həm də dünyəvi ədəbiyyatda toplanırdı.

Cəsarətlə fikiryürütmək olar ki, bu dövrdə Azərbaycanın, xüsusən Təbriz, Ərdəbil, Dərbənd, Şamaxı, Zaqatala, Bakı, Bərdə və s. şəhərlərində zəngin əlyazma kolleksiyaları olmuşdur.

Bununla bərabər XVII əsrin sonlarından başlayaraq Azərbaycan kitabxanalarında ərəb və fars dillərindəki kitablar sayca çoxluq təşkil etsələr də, tədricən öz dominantlıq vəziyyətlərini itirirdilər.

Yazı mədəniyyətinin yüksəlişinin, Azərbaycan, ərəb, fars dillərində əlyazma kitablarının inkişafının, VIII-XVIII əsrlərdə iri kitabxanaların yaradılmasının qanunauyğun nəticəsi olaraq Azərbaycanda bibliografik məlumatın meydana gəlməyə başladı.

Azərbaycanda bibliografik mədəniyyətin ilk elementlərini ilkin mənbələrin özündə, başqa sözlə, əlyazma kitablarının mətnində axtarmaq lazımdır.

Orta əsr Şərqi əsərlərinin vacib xüsusiyyətləri ondadır ki, onlar bolluca olaraq konkret şəxslərə, müəlliflərə, başqa əsərlərə isnad verirlər. Bu hal, hər şeydən əvvəl, ən çox ərəbdilli və farsdilli Azərbaycan müəlliflərinə xarakterikdir.

Azərbaycan müəlliflərinin əsərlərində adətən hər hansı bir fakt, yaxud hadisə haqqında məlumat, fikir və ya mülahizə verilərkən, bunları əsaslandırmaq üçün hadisəni görmüş və yaxud eşitmiş bir şəxsə işarə edirlər, yəni hadisəyə şahadət verən var.

Şifahi hekayətlərin yazıya köçürüldüyü əsərlərdə tez-tez şahidlərin və bu hekayətləri dinləmiş adamların adı verilir. Baxmayaraq ki, bu cür üsulla yazılmış mətni şahidin dedikləri ilə sənədləşdirmək qədim və orta əsr xalqların mədəniyyətində tətbiq olunub, lakin şərqdə yaranan əsərlər, o cümlədən qədim

və orta əsr Azərbaycan müəlliflərinin əsərləri böyük miqdarda mətn daxili isnadların bolluğu ilə fərqlənir.

Bir qayda olaraq, müəlliflərin əksəriyyətinin əsərlərinin girişi (müqəddimə) xüsusi bibliografik məlumatlar bolluğu ilə seçilir.

Müqəddimədə bir çox müəlliflər onu bu əsəri yazmağa təhrik edən səbəbləri şərh edir. Çox vaxt müəllif öz əsəri üzərində necə işləməsi, materialları necə toplaması, əsərinə vaxt qurtarması və özündən əvvəlki əsərləri şərh edərək, həmin əsərin qiymətini və çatışmazlıqlarını qeyd edir, habelə öz əsərinin üstünlüklərini izah edir.

Bu məlumatlar çox önəmli bibliografik elementlərdir və oxucuya bu dövrün məlumat məkanına daxil olmağa imkan verir.

Məsələn, IX-XI əsr Azərbaycanın orta əsr alimləri Əbülqasım Bərdai, Əbu Məhəmməd Ərdəbili, Əbuturabəl-Marağai, Əbubəkərl-Şirvani, Cavad Ərdəbili, Əbubəkəril-Marağai, Əminəddin Təbrizinin ərəb dilində yazdıqları əsərlərində çoxlu sayda ərəb və yunan müəlliflərinin əsərlərinə isnadlar var.

XI əsrin böyük filosofu, Əbu Əli ibn Sinanın şagirdi, «Əl Azərbaycan» ləqəbli Əbülhəsən Bəhmənyarın 1321-ci ildə Qahirədə nəşr olunan «Metafizika elminin mövzusunda dair traktat»ına, «Mövçudatın mərtəbələri» əsərlərində antik müəlliflərin, o cümlədən Aristotelin «Məntiq»inə qırxdan artıq isnad verilmişdir.

Bəhmənyarın «Məntiqə dair zinət kitabı», «Təhsil kitabı», «Musiqi kitabı» əsərləri xüsusən bibliografik məlumatların bolluğu ilə fərqlənir ki, bu əsərlərdə müəllif özündən əvvəlki müəlliflərin çoxlu sayda əsərlərini yad edir, onların üstünlüklərini və nöqsanlarını göstərir, bu əsərlərdən nümunələr gətirir, ayrı-ayrı fikirləri izah edir və s.

Azərbaycanda ilk kitabıçı bibliografiyanın oxşarı XIII əsrin böyük alimi məşhur Marağa rəsədxanasının və onun nəzdindəki böyük elmi kitabxananın banisi və rəhbəri adını artıq qeyd etdiyimiz, Nəsrəddin Tusinin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Onun 101 adda elmi əsəri var ki, bunlardan «Elxani cədvəlləri», «Evklidin izahı», «Ulduzların hərəkəti», «Planetlərin hərəkətinin trayektoriyası», «Astronomiyadan 30 fəsil», «Tam dörd bucaqlı haqqında traktat», «Həndəsənin əsasları», «İşıq şüalarının əksi və istiqaməti», «Gecə və gündüz», «Teleskop haqqında», «Musiqi haqqında», «Qanunçuluq haqqında», «Maliyyə və vergi haqqında», «Elmlərin təsnifatı haqqında» vəs. əsərləri xüsusilə fərqlənir.

Nəsrəddin Tusinin «Elxanilər cədvəli» dünyanın 256 başlıca yaşayış məntəqələrinin coğrafi koordinatlarını əhatə edir.

Ərəb dilində yazılan bu əsər təkcə müsəlman Şərqində məşhur olmadı, o latın dilinə tərcümə olunub və iki dəfə İngiltərədə çap olunub (1652, 1711-ci illərdə).

Məşhur «Evklidin əsasları» əsərinin şərhinə həsr olunmuş əsər təkcə Şərqin sərvəti olmadı, o 1504 və 1657-ci ildə Romada da çap olundu. «Dörd bucaqlı haqqında traktat» əsərində Nəsrəddin Tusi elmə yeni anlayışlar gətirmişdi. Nəsrəddin Tusinin yaratdığı astronomik cədvəllərdən 1428-ci ildə əsas qoyulan Səmərqənd rəsədxanasında Uluqbəy müvəffəqiyyətlə istifadə etmişdir.

Nəsrəddin Tusi, müasir dillə desək məşğul olduğu elmi problemin istoriografiyasına, tədqiqatın praktik-analitik metoduna, özündən əvvəlki müəlliflərin əsərlərinə tənqidi yanaşmağa böyük məna verirdi.

Deyilənləri Nəsrəddin Tusinin hər bir əsəri, o cümlədən riyaziyyat, astronomiya, elmşünaslıq sahələri üzrə əsərləri sübut edir.

Bizim tam olmayan hesablamalarımıza görə Nəsrəddin Tusinin əsərlərində 200-dən artıq humanitar və təbiət elmləri üzrə əlyazma kitabının adı çəkilir. Bundan əlavə natamam isnadlara da rast gəlinir, yəni burada yalnız müəllifin adı qeyd olunur, əsər haqqında isə məlumat verilmir, yaxud da əsər haqqında məlumat var, müəllif haqqında isə yoxdur.

Nəsrəddin Tusi antik, orta əsr, yunan, ərəb, fars, orta asiya müəllifləri olan Evklid, Pifaqor, Aristotel, Demokrit, Arximed, Biruni, İbnSina, Seyid Həsən Bəhri, Ömər Xəyyam və başqalarının əsərlərinə isnad edir.

Öz rəsədxanasının kitabxana fondunun təşkili üçün istifadə etdiyi məşhur «Elmlərin təsnifatı» əsərində bütün elmləri iki yerə böldür:

1. İnsan iradəsindən asılı olmayan, başqa sözlə, fundamental elmlər. O, bu elmləri nəzəri postulatlar adlandırır.

İnsan fəaliyyətindən və iradəsindən asılı olan elmlər. Buraya o, müasir dillə desək, təbii elmləri daxil edirdi.

Məntiqi o, elmlərin elmi adlandırır.

Bu təsnifatda Nəsrəddin Tusi elmin inkişafında başlıca hərəkətverici qüvvə kimi elmi informasiya və kommunikasiya haqqında danışır, humanitar və təbiət elmlərinin qarşılıqlı əlaqələrini qeyd edirdi. Nəsrəddin Tusinin sözləri ilə desək «elm perspektivlər açmalı, fərziyyələri reallığa çevirməlidir». [15.s-21]

Elmi informasiyanın inkişafını Nəsrəddin Tusi iki istiqamətdə görürdü: «1. şaquli: müəllim-şagird. 2. – üfqi: alimlər arasında əlaqə». Nəsrəddin Tusiyə görə hər iki istiqamət birlikdə götürüldükdə elmdə ardıcılıq yaranır. «Yalnız bu yolla elm nəhayətsiz, onun alovu əbədi ola bilər». [16, s.-186]

Nəsrəddin Tusiyə görə, «Elmi fəaliyyət», öz qarşısına insanlığı kamilliyə və yetkinliyə çatdırmaq vəzifəsini qoyan dünyada ən şərəfli vəzifədir.

Beləliklə, Nəsrəddin Tusinin sayəsində biz keçmişin çoxlu sayda alimləri və mütəfəkkirləri haqqında qiymətli bibliografik məlumatlar əldə etmişik. Bütün bunlar bizə əsas verir ki, onu Azərbaycanın kitabxana-bibliografiya

resurslarının praktiki və nəzəri inkişafında mühüm fəaliyyət göstərən ilk görkəmli alim kimi yüksək səviyyədə qiymətləndirək.

Azərbaycan kitabxanalarında orta əsrlərdə kitabların biblioqrafik uçotunun formalarından biri onları vəqf idarələrinə verərkən tərtib olunan siyahılardır (fihrist).

Bir çox siyahılar və yaxud kitabxanaların öz kataloqları (çox ehtimal ki, bu cür inventar siyahıları da) haqqında məlumatlar bizə müxtəlif tarixi sənədlərdə onların adlarının çəkilməsi ilə və Azərbaycanın iri kitabxanalarından istifadə etmiş ayrı-ayrı adamların xatirələri əsasında məlum olub.

Məsələn, 1637-ci ildə italyan səyyahı Adam Orleari Ərdəbildə Şeyx Səfi kitabxanasında olmuş və qeyd etmişdir ki, «kitabların siyahısına əsasən bu kitabxanada yüzlərlə fars, ərəb, türk dillərində nəfis tərtibatlı və qiymətli kitablar vardır».[11, s.-103]

Kitabxanalarda və biblioqrafik siyahıların əksəriyyətində kitabların təsnifatı və elm sahələri tarixi-iyerarxiya prinsipi əsasında həyata keçirilib, yəni onlar orta əsr cəmiyyətində necə bölünmüşsə və necə qiymətləndirilmişsə də, o qaydada da düzülüşdür.

Məsələn XVI-XVIII əsr bir çox mədrəsə kitabxanalarında kitablar rəflərdə və tematik rubrika siyahılarında belə düzülüşdü: Quran, dualar, ilahiyyat, polemika, peyğəmbərin varislərinin kitabları, filologiya, ədəbi məcmuələr, tarix, tibb, astronomiya, fəlsəfə, həndəsə.

Elm sahələrini əsasən üç qrupda birləşdirən (dini-hüquqi, ədəbi-tarixi, fəlsəfi-təcəribi) belə təsnifatları XIX əsrə qədər Azərbaycanın əksər kitabxanalarında aşkar etmək olar.

Kitabların düzülüşündə həmin iyerarxiyadan istifadə olunub. Bu vəqf siyahısına uyğun idi və bu halda topoqrafik xarakter alırdı. Kitablar rəflərə və sandıqlara yarı üstə yığılırdı. Kitabların üstündə, onun rəfdə yaxud sandıqda, dolabda yerləşdiyi yeri göstərən hər hansı bir şifrə, hər hansı bir qeydin olması bizə məlum deyil.

Bir çox mənbələr göstərir ki, saray və şəxsi kitabxanalardan məhdud sayda adam istifadə edirdi. Bunun əksinə olaraq vəqf kitabxanaları hamının üzünə açıq idi və burada oxucular evə kitab götürə bilirdilər.

Öncədən qeyd etdiyimiz kimi, XVII əsrə qədər qədim və orta əsr Azərbaycanında biblioqrafiya əsasən əsərlərdəki isnadlar, habelə özündən əvvəlki müəlliflərin əsərlərinə verilən şərhlər şəklində mövcud olmuşdur. Bəzən də müəllimləri və onların rəhbərliyi haqqında öyrənilən əsərlər haqqında məlumat verən avtobioqrafik əsərlərə də təsadüf olunur. Xüsusi biblioqrafik əsərlər, demək olar ki, XIX əsrə qədər yox idi.

XVII əsrdən başlayaraq Azərbaycanda biblioqrafiyanın «təzkirə» forması tanınmağa başlayır, bu da sənəd, şəhadətnamə mənasını verir.

Özündə vacib bioqrafik və biblioqrafik məlumatları ehtiva edən, bütün XVII əsr və XIX əsrin birinci yarısı boyu tərtib olunan təzkirələr Azərbaycanda tarixi-ədəbi proseslərin, şair və mütəfəkkirlərin həyat və yaradıcılıqlarının öyrənilməsində retrospektiv xarakterli sorğu materialı kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Elmə müəlliflərinin, əsasən, alim, şair və keçmişin tədqiqatçıları olan çoxlu təzkirələr məlumdur.

Hal-hazırda bizim tərəfimizdən XI-XIX əsrlər Azərbaycanın şair və alimləri haqqında qiymətli biblioqrafik məlumatları əks etdirən qırxdan çox təzkirə aşkarlanmışdır. Bunların içərisində XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycan alimi Emin Əhməd Razinin XI-XV əsrlər Azərbaycan şairləri haqqında məlumat verən təzkirəsi, yaxud şair Lütvəli Bəy Azərin XVIII əsrin axırlarında tərtib etdiyi «Təzkirə-Atəşgədə» adlanan və X-XVII əsr Azərbaycan alimləri və şairləri haqqında, onların əsərləri haqqında dəyərli məlumatlar verən təzkirəsi daha qiymətlidir.

Çoxsaylı bioqrafik və biblioqrafik məlumatlar XIX əsrin ikinci yarısında meydana gələn «Təzkirəyi Nəvvab», «Təzkirəyi Qaradaği», «Təzkirəyi Seyyid Əzim Şirvani», yaxud Məhəmməd Əli Tərtibiyətin «Danışməndani Azərbaycan» (XX əsrin əvvəli) adlı təzkirələrində əks olunur.

Bütün bunlar mənbəşünaslıq əsərləri kimi çıxış edərək, Azərbaycanın elm və mədəniyyət xadimlərinin yaradıcılığını, çoxlu sayda yardımçı mənbələrdən istifadə etməklə öyrənməyə imkan verir.

XVII-XIX əsrlərdə çoxsaylı təzkirələr bir sistem kimi Azərbaycanda elmi fəaliyyətin zəruri xüsusiyyətinə və formasına, təşəkkül tapan biblioqrafik mədəniyyətin ayrılmaz komponentinə, elmi-köməkçi biblioqrafiyanın proobrazına çevrilmişdi.

Aralarındakı bəzən iki yüz illik zaman fərqinə baxmayaraq, bu təzkirələr arasında ümumi xarakterik əlamətlər var, bu oxşarlıq, hər şeydən əvvəl, onların strukturu və materialların izahındakı qaydalarla əlaqədardır.

Hər bir təzkirədə müəllif qarşısında qoyduğu məqsəddən asılı olaraq, böyük bir tarixi zaman kəsiyini əhatə edərək, özündə elm və mədəniyyət xadimləri haqqında, onların əsərlərinin xülasəsi haqqında, özündən əvvəlki müəllifin daha əhəmiyyətli əsərlərindən parçalar, xüsusən poetik parçalar verməklə, konkret əsərə isnad etməklə biblioqrafik məlumatları münasib qaydada yerləşdirir.

Hər bir təzkirədə materiallar xüsusi üsulla, lakin çox vaxt xronoloji, bəzən də coğrafi prinsipə uyğun verilir.

Məsələn, «Atəşgədə» təzkirəsində XI-XII əsr Azərbaycanının 300-dən artıq şair və mütəfəkkirinin əsərləri haqqında bioqrafik və biblioqrafik məlumatlar verilir. Bütün personallar xronoloji prinsiplə əlifbaya uyğun olaraq bölüşdürülüb.

Təzkiyə iki əsas hissədən ibarətdir-birinci: anadan olma və ölüm tarixlərinin xronoloji ardıcılığına dəqiq riayət etməklə keçmiş dövrün şairləri; ikinci hissə isə personalları coğrafi prinsip əsasında düzülən müasir şairlərə həsr olunub, daxildə isə əlifba sırası gözlənilir, məsələn Şirvan şairləri, Şiraz şairləri və s.

Hər bir təzkiyə, bir qayda olaraq, mükəmməl müqəddimə ilə müşayiət olunur, burada müəllif istifadə etdiyi ilkin mənbələrin-əsərlərin böyük bir siyahısını sadalayır və bu mənbələrdən harada və nə vaxt istifadə etdiyini dəqiqləşdirməklə, bu əsərlərdən hansı məlumatları götürdüyünü də qeyd edir.

Bütün təzkiyələrin əsas quruluşunu konkret şəxs haqqında aşağıdakı məlumatları əks etdirən personallar təşkil edir:

Təxəllüsü, adı, atasının adı.

Tərcüməyi halı.

Əsərlərinin siyahısı.

Mühüm əsərlərinin xülasəsi.

Əsərlərindən izahla parçalar.

Nisbətən sonrakı təzkiyələrdə, söhbət nəşr olunmuş əsərlərdən gedir, onların dəqiq nəşr ili, bəzən də bu əsərin harada-əvdə yaxud kitabxanada saxlanılması haqqında məlumat verilir.

Əlbəttə, təzkiyələri müasir məlumat mənbələri anlayışı baxımından bibliografik göstəricilərlə və elmi-analitik icmallarla eyniləşdirmək olmaz. Lakin, onlar öz strukturuna, məlumatın şərhinin və məlumatın verilməsinin metodikasına görə XIX əsrdə rus bio-bibliografik göstəricilərini xatırladır.

Bir çox təzkiyələrin mühüm əlaməti onlarda böyük tekstoloji məlumatların əks olunmasıdır, belə ki, bir çox hallarda təzkiyə müəllifləri eyni əsərin bir neçə əlyazmasını müqayisə edərək, hər bir əlyazmanın mətninin həqiqiliyini əsaslandırırırlar.

Təzkiyələrin elmi və tarixi əhəmiyyəti onunla izah olunur ki, təzkiyələrin çoxu o dövrün böyük alim və mütəfəkkirləri tərəfindən tərtib olunmuşdur. Təzkiyələri tərtib etmək üçün böyük miqdarda mənbələrin axtarılıb tapılması, öyrənilməsi, təhlili, müxtəlif ölkələrdə müvafiq kitablarla tanış olmaq məqsədilə həmin ölkələrə səyahətlər, alimlərlə görüşlər və s. zəruri hazırlıq işləri idi.

Təzkiyələrin müasir dövrdə unikallığı və qiyməti onların bəzən orta əsr Azərbaycan şairləri və mütəfəkkirləri haqqında bioqrafik və bibliografik məlumatlar verən yeganə mənbə olmasındadır. Bibliografik metodların primitivliyi və məlumatların kasadlığına baxmayaraq, təzkiyələrin tarixi əhəmiyyətinə şübhə yoxdur.

XVIII əsrin ikinci yarısından etibarən inzibati idarələrdə azərbaycan dili rəsmi yazışmalarda, aktlarda dövlət dilinə çevrilir. Əsrin əvvəllərində

azərbaycan dilində ilk elmi, tarixi, bədii əsərlər, riyaziyyat, astronomiya, təbabət, başlıca olaraq xalq təbabəti üzrə dərs vəsaitləri meydana gəlir.

Bu dövrdə öz əsərlərini ərəb və fars dillərindən təmizlənmiş saf azərbaycan dilində yazan böyük alimlər (Hacı Zeynalabdin Şirvani, Abdurazaq bəy və b.), habelə şairlər (Vaqif, Vidadi, Aşıq Abbas, Xəstə Qasım, Səli, Urfani və b.) ordusu meydana gəlmişdi.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın kitab resursları əvvəllər olduğu kimi məsəcid və mədrəsələrdə toplanmışdı. Mədrəsələr nisbətən nüfuzlu təhsil müəssisəsi sayılırdı, burada əsasən şəhər ziyalıları oxuyurdular.

Mədrəsələrdə yerləşən kitabxanaların xarakteri və fondlarının həcmi haqqında məlumatlara vaxtilə Bakı, Təbriz, Şamaxı, Dərbənd kimi şəhərlərin mədrəsələrində təhsil almış, o dövrün mədəniyyət xadimlərinin xatirələrində rast gəlmək olar.

Onların bir çoxu mədrəsədə təhsillərini başa vurduqdan sonra dövlət və dini-ruhani idarələrindəki postlarda çalışmışlar.

XIX əsrin birinci yarısında azərbaycan dilində ilk dövrü nəşr meydana gəlir. Belə ki, 1832-ci ildə «Tiflisskie novosti» («Tiflis yenilikləri») qəzetinə əlavə kimi həftəlik orqan olan «Tatarskie vesti» («Tatar xəbəri») çıxmağa başlayır, 40-cı illərin əvvəllərində isə «Zakafkazskiy vestnik» («Zaqafqaziya xəbərləri») qəzetinə azərbaycan dilində əlavə nəşr edilir. 1850-ci ildə Şamaxıda dərs vəsaitlərini və rəsmi materialları nəşr etmək üçün çox da böyük olmayan mətbəə açılır.[17- 133s.]

XIX əsrin birinci yarısını Azərbaycanın görkəmli alim və mütəfəkkirlərinə məxsus iri kitab resurslarının yaranması dövrü kimi xarakterizə etmək olar. Bir sıra tarixi mənbələr və xatirələr Azərbaycan tarixinə şair, alim, mütəfəkkir, maarifçi, diplomat və çar ordusunun polkovniki kimi daxil olmuş Abbasqulu ağa Bakıxanovun böyük kitabxanasının olduğunu xəbər verir. Müasirlərinin xatirələrinə görə A.Bakıxanovun azərbaycan, fars, ərəb, rus, polyak, fransız dillərində tarix, fəlsəfə, coğrafiya, didaktika və s. üzrə mindən çox kitabı olan kitabxanası vardı.[8, s.-592] Hal-hazırda bu kitabxananın 270 kitabı məlumdur ki, bunların hər birində şəxsən A.Bakıxanovun «Kitab sərəvətdir, bu gün mənimdir, sabah sənə məxsus olacaq» yazdığı qeydi var. [17- 133s.]

Hazırda Bakıxanovun şəxsi kitabxanasına məxsus kitablardan 18-i Azərbaycan Milli EA-nın Əlyazmaları Fondunda saxlanılır. Sankt-Peterburq Şərqsünəşliq İnstitutunun Kitabxanasında Bakıxanova məxsus xeyli kitab var. [18, s 292]

A.Bakıxanovun müasiri gözəl şair və mütəfəkkir Mirzə Şəfinin (1794-1852) böyük kitab kolleksiyası olmuşdur. Əsasən, azərbaycan və fars dillərində poetik və fəlsəfi əsərlərdən ibarət olan bu kitabxanadan istifadə etmiş və Mirzə Şəfiddən azərbaycan və fars dillərində dərs alan, sonralar Mirzə

Şəfinin şerlərini alman dilinə tərcümə edib, bu şerləri dəfələrlə Almaniyada çap etdirən alman şərqşünası Fridrix Bodenştetd istifadə etmişdir. Sonralar bu şerlər ingilis, fransız, polyak, çex və başqa dillərə tərcümə olunmuşdur. [3, s.-100]

Şair-maarifçi İsmayıl bəy Qutqaşını (1806-1861), Qasım bəy Zakir (1784-1857) və Azərbaycanın bir çox mədəniyyət və maarif xadimlərinin xeyli sayda kitab kolleksiyası olmuşdur.

V əsrdən başlayaraq XIX əsrin birinci yarısına qədər Azərbaycanda kitabxana-biblioqrafiya resurslarının meydana gəlməsi və inkişafının əsas mərhələlərinin qısa icmalını verərkən, izah etmək lazımdır ki, bu proseslər qonşu ölkələrin, hər şeydən əvvəl, ərəb və fars xalqlarının kitab və kitabxana-biblioqrafiya mədəniyyəti ilə sıx təmasda və qarşılıqlı təsirlər zəminində baş vermişdir.

Başqalarından əxz edilmiş və milli, tarixi, coğrafi şəraitə uyğun olaraq dəyişdirilmiş elementlərlə yanaşı Azərbaycanda kitabxana-biblioqrafiya resurslarının meydana gəlməsi və inkişafında novatorluq da az deyil.

Azərbaycanda kitabxana resurslarının yaranmasının başlanğıcı V əsrdə Azərbaycan xalqının ulu babaları-albanların öz yazılarını yaratdıqları ilk məktəbləri və kitabxanaları təşkil etdikləri dövrə aid edilir.

Ölkədə kitabxana-biblioqrafiya mədəniyyətinin yeni mərhələsi VIII-XVIII əsrlər hesab olunur və bu əlyazma kitablarının inkişafı ilə bağlıdır.

Əlyazma kitabları sayəsində dillərin və ədəbiyyatların təması, mədəni və elmi məlumatların biri-birinə qarşılıqlı təsirləri baş verdi.

XIII əsrdən başlayaraq XVIII əsrə qədər Azərbaycanın Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Gəncə, Bərdə, Şamaxı, Şuşa, Naxçıvan kimi şəhərləri ölkənin mədəniyyət və incəsənət mərkəzlərinə, habelə kitab mədəniyyəti ocağına, kitabxana resurslarının toplandığı regionlara çevrilmişdir.

Zəngin kitab sərvətinin, kitab mülkünün sahibi olmaq məsələlə, mədrəsələrə, şah və xan saraylarına, alimlərin, ruhani xadimlərin, yazıçıların, varlı adamların şəxsi kitabxanalarına müyəssər idi.

Azərbaycanın kitabxana-biblioqrafiya resurslarının yaranması və inkişafı xalqın siyasi, mədəni və coğrafi tarixi ilə bağlıdır.

Aramsız müharibələr və qarətlər, orta əsrlərdə, xüsusən XVII-XVIII əsrlərdə feodal pərakəndəliyi, heç şübhəsiz ki, Azərbaycanın kitabxana-biblioqrafiya resurslarının yaranması və inkişafına ziyanlı təsir göstərməyə bilməzdi.

Orta əsrlərdə Azərbaycan kitabxanalarının mühüm əlamətlərindən biri də odur ki, onlar, xüsusən iri kitabxanalar təkcə əlyazma kitablarının saxlanıldığı yer deyildi, həm də kitabların üzlərini köçürən və sürətlərini artıran başlıca idarə idi ki, bunun sayəsində də ölkədə əlyazma kitablarının bədii tərtibatı sahəsində incəsənətin çoxsaylı istiqamətləri formalaşmışdı.

Həmin dövrdə məzmununa və formasına görə Azərbaycanın kitabxana-biblioqrafiya resursları bu qaydada bölünür: 1) quranın mətni və ümumiyyətlə dini ədəbiyyat; 2) şifahi xalq ədəbiyyatı; 3) başqa dillərdən, başlıca olaraq ərəb, fars və türk dillərindən tərcümələr; 4) bilavasitə ərəb, fars və türk dillərində yazılan əsərlər; 5) azərbaycan dilində yazılan əsərlər.

Hazırda orta əsr Azərbaycan kitabxanalarında olan kitabların (əlyazmaların) dəqiq sayını bilmirik, çünki tarixi mənbələrin əksəriyyətində bu və ya digər kitabxananın kitablarının həcmi haqqında müqayisəli qiymətləndirmə xarakterli məlumatlar (zəngin, qiymətli, böyük külliyat, nəhəng, saysız-hesabsız kitab və s.) verilir.

Kəskin tarixi dəyişikliklər nəticəsində Azərbaycan kitabxanalarında toplanmış bir çox nəşrlər müasir Azərbaycan ərazisinin hüdudlarından kənar saxlanılır.

1928-ci ildə İran və Rusiya arasında bağlanmış Türkmənçay sülh müqaviləsinə görə Cənubi Azərbaycan adlanan ərazidə yerləşən Azərbaycanın orta əsr paytaxtı Təbriz, habelə Ərdəbil, Marağa və s. şəhərlərində yerləşən zəngin kitabxana resursları İrana verilmişdir.

Əlyazma kitablarının böyük bir hissəsi Azərbaycanlı zəvvarların islamın müqəddəs şəhərləri-Məkkəyə, Mədinəyə, Kərbalaya, Xorasana kütləvi ziyarəti nəticəsində bu şəhərlərə «köç» etmişlər. Onlarla Azərbaycan əlyazmasının Avropa kitabxanalarında saxlanması barədə çoxlu faktlar vardır.

Orta əsr Azərbaycanının böyük miqdarda kitabxana resursları keçmiş SSRİ-nin Moskva, Sankt-Peterburq, Tbilisi, Daşkənd, Kazan və s. şəhərlərinin iri kitabxanalarında özünə yer tapıb.

Hər halda, müasir Azərbaycanda orta əsr Azərbaycan kitabının əsas saxlayıcısı 1924-cü ildə əsas qoyulan AMEA-nın Əlyazmalar institudur. Hazırda institutun saxlanclarında 60 mindən artıq Azərbaycan, ərəb, fars, türk və başqa dillərdə olan XI-XIX əsr yazı mədəniyyətinin qiymətli abidələri qorunub saxlanılır.

Nəticədə qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif ölkələrdə saxlanılan Azərbaycanın kitabxana-biblioqrafiya resurslarının qiymətli nümunələri eyni dərəcədə öyrənilməyib. Onların hamısının kataloqu, təsviri yoxdur, hətta işlənilməmiş fondlar da mövcuddur ki, onların haqqında hələlik elmi nəşrlər meydana gəlməyib.

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı XVII-XVIII əsrlərdə. - B., 1956- S.-76
2. Bunyadov Z.M. Qosudarstvo Atabekov Azerbaydjana (1136-1225). - B., 1978-s.-235
3. Dadaşzadə M.A. Azerbaydjanskaya literatura. - M.: Vıssşaya şkola, 1979.-s.-100
4. Əliyərli SAzərbaycan tarixi.. B., 1996. s.454
5. Gəncəvi. N. Yeddi gözəl. B., 2004.s. 28
6. Gəncəvi.N. İsgəndərnamə. Şərəfnamə. Bakı., lider. 2004, s. 53
7. Gəncəvi.N. İsgəndərnamə. Şərəfnamə. Bakı., lider. 2004, s. 31-32
8. İstoriya Azerbaydjana s drevnix vremen po XX vek. T.1. -B.: Azerneşr, 1994.s.-66 (Azərbaycan dilində)
9. Kniqi i biblioteki İranskoqo şaxstva. T.2. 1347-1968.-Teqeran.- s.-62 (Fars dilində).
10. Kniqi i biblioteki İranskoqo şaxstva. T.2. 1347-1968.-Teqeran.- s.-84(Fars dilində).
11. Kniqi i biblioteki İranskoqo şaxstva. T.2. 1347-1968.-Teqeran.-s.-103 (Fars dilində).
12. Onullahi S.M. B Təbriz Kitabxanaları //BDU-nun elmi qeydləri./ - 1975. - № 2.- s.121.
13. Onullahi S.M., HəsənovA. Rəbi-Rəşidi və onun tarixi əhəmiyyəti // BDU-nun elmi qeydləri. Şərqsünaslıq seriyası.- 1971. -№ 1.- s.57-62.
14. Qosudarstvenny İstoriçeskiy Arxiv Leninqradskoy oblasti. F.14, Er. Xr. 15535, Op.3, Sv.1079, S.175-280.
15. Rzaev A. Nasireddin Tusi: jizni, nauka, mirovozzrenie. - B., 1996. S.- 219.
16. Rzaev A. Nasireddin Tusi: jizni, nauka, mirovozzrenie. - B., 1996.S.-186
17. Sovremenniki o A.Bakixanove. - B.: Azerneşr, 1959. – s.-133
18. Xələfov A.A. Azərbaycanca kitabxana işinin tarixi. B., 2004.s 292

Н.Исмайылов

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ БИБЛИОТЕЧНО-БИБЛИОГРАФИЧЕСКИХ РЕСУРСОВС XII ВЕКА ДО СЕРЕДИНЫ XIX ВЕКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию этапы развития библиотечно-библиографических ресурсов XII века до середины XIX века в Азербайджане. Раскрыта структура библиотечно-библиографических ресурсов данного периода.

N.Ismayilov

DEVELOPMENT STAGES OF LIBRARY-BIBLIOGRAPHYRESOURCES IN AZERBAIJAN FROM XII CENTURY TILL THE MIDDLE OF THE NINETEENTH- CENTURY

S U M M A R Y

The article investigates the development stages of library and bibliographic resources in Azerbaijan fromXII century tillthe middle of the XIX century and discloses the structure of bibliographic resources of this period.